

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК [316.614:331+340.141:326+349.2](477)

В.В. МАЛІКОВ, аспірант, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, Київ

НАЙМАНА ПРАЦЯ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкривається значення звичаєво-правового інституту наймитування для соціалізації дітей і молоді в українській традиційній культурі. Досліджується вплив даного інституту на засвоєння трудових навичок, гендерних ролей та реалізацію життєвого сценарію в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Бібліогр.: 20 назв.

Ключові слова: звичаєве право, наймана праця, соціалізація, дитина, агент соціалізації, сім'я, пастух.

Актуальність звернення до проблеми соціалізації у традиційній народній культурі пов'язана із вагомою участю дітей та молоді в найманні на сільськогосподарські роботи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Найману працю дитини/підлітка варто розуміти як працю поза межами власної сім'ї на користь іншої особи або групи людей за умови надання ними певних благ за цю працю. Таке визначення передбачає доволі широкий спектр умов, за якими дитина чи підліток могли працювати за межами власної родини, в тому числі характер праці, різновиди платні або її еквіваленти, терміни праці. Автор вважає за доцільне саме таке визначення найманої праці, оскільки це може пояснити характерні властивості останньої по відношенню до дитини чи підлітка. Відхід на заробітки супроводжувався відривом від власної сім'ї та сільської громади, того середовища, в якому зазвичай відбувалася соціалізація особистості. Оскільки засвоєння цінностей і норм традиційної народної культури було обов'язковим для успішної діяльності кожного селянина, то роль звичаєво-правового інституту наймитування у процесі соціалізації особистості заслуговує на особливу увагу.

© В.В. Маліков, 2013

Метою даної статті є виявлення сутності найманої праці дитини, її оцінки в тогочасному суспільстві, сфер застосування цієї праці та значення наймитування дітей та молоді в процесі соціалізації.

Основні результати дослідження. Перші роки свого життя селянська дитина проводила у власній родині, власному селі між своїми родичами, іншими дітьми, її життя було унаочнене для сільської громади. Відправлення в найми дитини, якій не виповнилося 8-9 років, передчасне залучення до заробітчанства вважалося небажаним і засуджувалося. Так, М. Грушевський називає егоїстами тих батьків, які віддавали своїх дітей на заробітки, коли тим виповнилося лише п'ять років, а також вказує, що дитину відправляли в найми з рідної хати до інших людей мачуха чи вітчим або таке вчиняли в сім'ях п'яниць. Негативною характеристикою наділялися і самі діти, які з чужої чи власної волі йдуть у найми [5, с. 148, 194-195]. Уявлення про шкідливість і засудження віддачі маленької дитини в найми зустрічаються і в етнографічних описах Харківської губернії [7, с. I-III]. Негативне ставлення селянства могло викликати і наймитування підлітків. За спостереженням І. Любича-Червінського «простий люд по селах не терпить ніколи прихильних до двору господарів, переслідує їх і має за підозрілих людей. Парубок або дівчина, яких пан хоче взяти до двірської служби, повинні чекати, щоб до них застосовано примус, бо коли добровільно з'явилися, були б зневажені цілою громадою» [4, с. 163].

Діти-наймити нерідко фігурують у рішеннях волосних судів як жертви насильства [18, с. 98, 178, 195]. Можна простежити певний зв'язок між наймитуванням та девіантною поведінкою дитини чи підлітка. Так, десятирічний наймит вірогідно з подачі свого старшого брата-підлітка відімкнув скриню своїх господарів та викрав звідти гроші, передавши їх братові [18, с. 114]. Детально дану тему девіантної поведінки неповнолітніх наймитів на матеріалах судових справ кінця XVIII століття дослідив В. Маслійчук, вказавши на те, що обкрадання неповнолітніми слугами своїх господарів було поширеним видом злочину, а відносини між наймитом та його хазяїном становили справжній вузол кримінальних та соціальних суперечностей [11, с.223].

Вітчизняні етнологи одноставно визнають за сім'єю перше місце у призвичаюванні людини до праці, формуванні відповідного ставлення до неї. Тобто сім'я виступала головним і найважливішим агентом соціалізації дитини та підлітка у трудовому аспекті. Однак дані функції могла брати на себе не тільки рідна сім'я. Поширеними були випадки, коли дитина перебувала «у службі», декілька років проживаючи в чужому домогосподарстві. Так, громада віддавала на утримання малолітніх сиріт, або бідні батьки посилали в найми свою дитину або ж дитина сама полишала батьків [20, с. 15; 5, с. 148, 195; 9, с. 112; 19, с. 78]. Поза межами власної родини відбувалася соціалізація у трудовому аспекті дитини, яка мала вивчитись заняттю, відмінному від занять її батьків. Зокрема, навчання ремеслу відбувалося у господарстві реміс-

ника, до якого посилали дитину [8, с. 12, 13]. Отже, первинна і вторинна соціалізація могла відбуватися і в наймах, при чому особистість успішно засвоювала норми й цінності щодо праці, потрібні трудові знання і вміння.

Агентами соціалізації у трудовій сфері виступали і певні групи, зокрема, однолітки та діти старшого віку, трудові колективи. Діти починали гуртуватися вже з чотирьох років; ставши пастушками, вони могли спільно випасати худобу, плести кошелі та інше, переймаючи трудові навички один в одного [9, с. 159-161]. Пастухи допомагали один одному виконувати обов'язки: старші опікувалися молодшими, радячи підпасичам куди, коли і як завертати худобу; малу дитину посилали до старшого пастуха, щоб потрохи привчався і міг сам уже доглянути худобу [5, с. 148]. З одного боку, таким чином відбувалося безпосереднє навчання трудовим навичкам, необхідним для сільськогосподарських робіт, з іншого боку, засвоювалися загальні настанови організації трудового процесу, ідея ієрархічності, підпорядкування більш досвідченому. Значення наймів у процесі соціалізації посилювалося в тих випадках, коли сім'я як агент соціалізації була відсутня. За свідченням тогочасних дослідників, підростаючим сиротам у сільських громадах відводилася роль пастухів [2, с. 6].

Віддача дітей в найми до інших сімей на декілька років часто передбачала відсутність якоїсь окремої платні (або дуже малий її розмір), а саме лише утримання дитини, яка виконувала при цьому різного роду хатню і сільськогосподарську роботу, неодмінну для тогочасної селянської сім'ї. Кількарічні процеси навчання дитини в ремісника і виконання нею різної домашньої і власне ремісничої роботи в його сім'ї досить важко розмежувати в тогочасному житті українського села. Таку працю дитини та підлітка в ремісника доцільно розглядати як найми, навіть якщо така робота не передбачала жодної матеріальної винагороди за це, оскільки дитина в даному випадку мала отримувати в якості блага відповідні ремісничі знання та вміння.

Відхід дітей у найми пов'язаний із питанням визначення цінності дитячої праці, становища дітей у відносинах наймання сільськогосподарських робітників. Щодо характеру та цінності дитячої праці в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ століть серед дослідників не має одностайності. Так, Ф. Білокінь надає доволі жорстку оцінку економічній сутності найманої праці дітей. Він розглядає учнівство, інститут годованців, найм дітей як джерело додаткової і доволі дешевої праці у господарстві [1, с. 44]. Свою позицію в питанні цінності найманої праці дітей в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ століть дає Наталія Дуда. Вона вважає, що використання батьками дитячої праці з раннього віку було не лише виховним методом, але й переслідувало практичні цілі, оскільки перекладаючи на менших членів родини нескладну хатню роботу, жінка вивільняла собі час для виконання важливіших і важчих робіт у господарстві. До того ж у Карпатах з 5-6 років діти брали участь у пастухуванні. У бідніших сім'ях

батьки часто винаймали дітей пастухами до багатших господарів, особливо коли не було власної худоби. Оплатою служили харчі й одяг. У віці 12-16 років багато дітей, особливо з бідних сімей, подавалися в найми до багатших господарів, де виконували практично той же об'єм робіт, що і вдома, але отримували за це платню. Такі діти, на відміну від молодших наймитів-пастушків, за кілька літ служби могли заробити собі грошей для майбутнього самостійного господарювання [6, с. 109-114]. В цілому, характер виконуваних дітьми робіт дозволяє дійти висновку про їх значний трудовий внесок у господарство, оскільки саме дітям доручалася рутинна хатня праця та деякі прості, але трудомісткі завдання, які потребували чимало часу. Підтвердженням такого вивільнення робочої сили сімей від нескладної у виконанні, але необхідної в господарстві роботи є практика індивідуального випасу худоби в Карпатах. Особливо поширеним індивідуальний випас худоби був у дрібноселянських господарствах, що, через відсутність достатніх площ пасовиськ і лук, випасали худобу на пустищах, берегах річок і потоків, межах та в лісових заростях. До випасу худоби залучали дітей, підлітків та літніх людей. За народними поняттями хлопчик у 6-7 років вже вважався пастухом. До індивідуального випасу залучалися переважно ті члени родини, які через вік чи фізичні вади не могли принести значної користі у польових роботах [17, с. 244]. У даному випадку можна говорити не тільки про вивільнення робочої сили дорослих, а й про залучення робочої сили дитини, яка вважалася неповноцінною і незначною в порівнянні з дорослою.

А. Овсянніков зазначав, що під час оранки землі погоничами майже завжди бували підлітки, при цьому найчастіше праця погонича ніби ігнорувалася, так як взагалі дитяча праця чи навіть праця так званих «попихачів» (тобто підлітків, що знаходилися під рукою хазяїна) цінувалася однією лише вживаною ними їжею [13, с. 109]. Неповнолітні отримували значно меншу платню у порівнянні із платнею чоловіків і жінок [19, с. 78; 9, с. 112], а дівчатка 9-12 років взагалі працювали лише за одяг і харчі, старші ж дівчата отримували меншу платню за хлопців-однолітків [20, с. 27]. При цьому, за свідченнями О. Русова, найбільше дітей залучали до відхожого промислу в тих місцевостях, де було найменше можливостей для селянських сімей забезпечити себе всім необхідним для життя у власному повіті [15, с. 264].

Експлуатація праці неповнолітніх набула розмаху на капіталістичного типу підприємствах другої половини ХІХ – початку ХХ століть, зокрема цукрових заводах та в поміщицьких зернових господарствах. Критичну оцінку економічному визискуванню праці напівробітників (до яких і відносили дітей і підлітків на цукрових заводах) дав Ф. Вовк, вказавши, що вони виконували практично ті ж роботи, що й повні робітники-дорослі, однак платня останніх складала 5-6 крб. на місяць, а платня напівробітників лише 3,50-4,50 крб. До того ж напівробітники становили до 4/10 усіх наймитів на заводах. Діти (інколи навіть до 14 років) працювали 12 годин у

день та використовувалися на фізично важких і небезпечних для них різновидах роботи [12]. Поміщики та управителі економії намагалися наймати на виконання сільськогосподарських робіт підлітків, в тому числі до сіялок, жаток і молотарок підлітків, оскільки їх праця, як поденна, так і строкова та річна цінувалася у 45-55 % від рівня платні дорослого робітника-чоловіка [3, с. 9; 16, с. 48]. Ці дані яскраво демонструють несправедливе ставлення до найманої праці дітей та підлітків у тогочасному суспільстві, її недооцінку, спрямовані на отримання наймачами якнайбільших прибутків.

Наймиткування дітей і підлітків справляло певний вплив на їх відносини з батьками, соціальний статус у сім'ї та громаді. З одного боку, відправлення дітей у найми, отримання батьками винагороди за їх працю підтверджувало абсолютну владу батьків над ними. З іншого боку, підлітки могли піти в найми поза волею батьків, отримували змогу самостійного заробітку, звільняючись таким чином від батьківської влади матеріально й морально.

При цьому наймит або наймичка, які відходили у найми на тривалий термін, підтримували зв'язок із своєю родиною практично або ж подумки [5, с. 119]. До певної міри селянська сім'я наймача виступала для наймита агентом соціалізації не тільки у трудовому, а й у статевовіковому, родинному і громадському аспектах. Наймані особи поміж селянами жили як члени родини, хоча ставлення до них могло відрізнятись. Дружні стосунки могли скластися між наймитом і хазяйськими дітьми, наймичці могли довірити догляд за дітьми [20, с. 28; 5, с. 76, 103, 109]. Однак переважаючою тенденцією з поширенням капіталістичних відносин в українському селі ставало визискування дитячої праці, що призводило до конфліктів та втеч дітей і підлітків, які не витримували непосильної роботи та приниженого становища у сім'ї наймача. Про це свідчать рішення волосних судів [18, с. 156].

Наймиське безправне життя, матеріальна незабезпеченість сільськогосподарських робітників стояли на перешкоді як створенню сім'ї, так і її зростанню. Безробіття, мандрівний спосіб життя робили сім'ю тягарем, який утруднював існування. Але, незважаючи на таке становище, заробітчани надавали перевагу сімейним зв'язкам [14, с. 100].

Успішне материнство було соціально-престижним, складаючи неодмінну умову отримання жінкою статусу соціально-повноцінної особи [10, с. 157-158]. Тож наймичка, яка не могла реалізувати дане соціальне очікування, мала принижене становище в громаді. Дослідивши сімейний побут наймитів, А. Я. Поріцький дійшов наступних висновків. Багато сільськогосподарських робітниць, що наймалися на річний строк або йшли працювати домашньою прислугою, не завжди виходили заміж, часто залишаючись безсімейними на все життя, а якщо окремі з них і виходили заміж, то не мали змоги мати дітей. Майже в такому ж становищі були і чоловіки-наймити [14, с. 99]. Для бідних сімей найми були важливим джерелом грошових надходжень. Наймиткування молоді за народними уявленнями

ми водночас мало забезпечувати матеріальну можливість одруження (придане, гроші для весілля і заснування власного господарства). Дівчата, які були в наймах домашньою прислугою, мали змогу соціалізуватися і як майбутні матері, оскільки до кола їх обов'язків входив догляд за хазяйськими дітьми. Перебуваючи на заробітках далеко від дому, молодь знайомилася і брала шлюб без згоди батьків [14, с. 100-101]. Одружившись, молоді набували статусу повноправних членів громади, створювали власну сім'ю, реалізуючи соціальні очікування, хоча відсутність батьківської згоди і засуджувалася громадською думкою.

Висновки. Існування в середовищі українського селянства найманої праці дітей і підлітків може розглядатися як частина їх трудової соціалізації, враховуючи статево-вікові аспекти селянської праці, прилучення дітей до господарсько-виробничої діяльності. Дослідники народної культури вважають, що це підвищувало статус дітей і підлітків в ієрархії суспільних відносин селянства до соціально значущих його членів. Підвищення статусу виражалось у зміні прав і обов'язків, а також ставлення з боку сім'ї і громади. Відхід на заробітки посилював самостійність і незалежність, особливо молоді, розширював знання і світогляд, вносив у патріархальні села нові риси побуту. Праця дітей у своїх сім'ях, поступове залучення їх до різних домашніх і польових робіт в межах власного домогосподарства позитивно оцінювалися як в середовищі селянства, так і дослідниками народного побуту. Праця ж за межами власної сім'ї, віддавання дітей у найми для виконання подібних домашніх і польових робіт, а також для оволодіння ремеслом оцінювалися неоднозначно, в тому числі негативно, хоча були доволі поширеними тогочасними явищами. Наявне протиріччя між осудом селянами дитячої найманої праці та фактичним її використанням, а також правом батьків віддавати своїх дітей у найми. Відзначається низький статус дитячої праці, яка мала у селянській свідомості несамотійний допоміжний характер, а платня за неї була відповідно низькою або взагалі обмежувалася самим утриманням дитини, тобто задоволенням її мінімальних потреб у харчуванні й одязі. Виявлені факти дозволяють зробити висновок про експлуатацію дитячої найманої праці, високий ступінь визискування дітей, особливо посилений в умовах капіталістичних трансформацій в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Внаслідок відходу молоді на тривалий час у найми за межі свого села відбувалася тимчасова втрата контролю з боку громади над цими її членами. У свою чергу, це мало негативний вплив на успішність формування молоді особистості у відповідності до ціннісно-орієнтаційних засад традиційної народної культури.

Список літератури: 1. Білокінь Ф. Села Полтавщини за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Ф. Білокінь // Сіверянський Літопис. – 2003. – № 1. – С. 40-55. 2. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян / Н. Бржеский. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – 194 с. 3. Бюллетень сільського господарства за 1886/87

сельскохозяйственный год по Одесскому уезду / Сост. А. Бориневич. – Херсон: Типография Горбунова и Чулакова, 1887. – 30 с. **4.** Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с. **5.** Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с. **6.** Дуда Н. М. Трудові традиції українців Карпат кінця XIX – початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Український державний лісотехнічний університет. – Л., 1998. – 178 с. **7.** Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. – т. 1/ Под ред. В. В. Иванова. – Изд-во Харьк. губерн. стат. комитета. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1898. – 1044 с. **8.** Жмуд Н.В. Народна педагогіка як етноформуючий чинник: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 2005. – 20 с. **9.** Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – Вип. 1. – К., 1929. – 260 с. **10.** Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156-172. **11.** Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780-1796 рр.) / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 448 с. **12.** Новостроенский Ф. (Вовк Ф.) К вопросу о найме рабочих / Федір Вовк // Киевский телеграф. – 1875. – №№ 20, 22. **13.** Овсянников А.Н. Географические очерки и картины / А.Н. Овсянников. – Т.2: Малороссия. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1880. – 460 с. **14.** Поріцький А.Я. З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 96-101. **15.** Руссов А.А. Описание Черниговской губернии / А. Руссов. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – XI. – 327 с. **16.** Сельскохозяйственный обзор по Александрийскому уезду за 1890/91 сельскохозяйственный год. – Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1893. – 143 с. **17.** Тиводар М.П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук.: 07.00.07 / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1993. – 293 с. **18.** Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с. **19.** Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 29-80. **20.** Шаровкин И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И.С. Шаровкин. – Отдельный оттиск из «Харьковского сборника» за 1896 г. – Харьков, 1896. – 40 с.

Надійшла до редколегії 24.10.2012.

УДК [316.614:331+340.141:326+349.2](477)

Наймана праця у процесі соціалізації в українській культурі другої половини XIX – початку XX століть / Маліков В.В. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 6(980). – С. 82-89. Бібліогр.: 20 назв.

В статті розкривається значення обычно-правового інституту батрачества для соціалізації дітей і молоді в українській традиційній культурі. Исследується вплив даного інституту на усвоєння трудових навичок, гендерних ролей і реалізацію життєвого сценарія в українському селі другої половини XIX – початку XX століть.

Ключевые слова: обычное право, наемный труд, социализация, ребенок, агент социализации, семья, пастух.

This study reveals the significance of customary law institute of hiring laborers for socialization of children and youth in Ukrainian traditional culture. The author analyzes its influence on the formation of work skills, gender roles and realization of life scenario in Ukrainian rural society of the 2nd half of the 19th – early 20th Centuries.

Keywords: customary law, wage labor, socialization, child, agent of socialization, family, pastoralist.

УДК 37.035.6

Н.В. ФРАДКІНА, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХП»

КУЛЬТУРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ Х.Д. АЛЧЕВСЬКОЇ

Досліджується історія виникнення та аналізуються методи та форми роботи Харківської приватної жіночої недільної школи Х.Д. Алчевської. Розкривається внесок учителів цієї недільної школи у досвід духовно-морального виховання особистості. Бібліогр.: 4 назв.

Ключові слова: духовне виховання, недільна школа, просвітництво, інтелігенція.

Вступ. Останнім часом актуалізувалася проблема духовно-морального виховання людей різного віку. Конструктивне рішення поставленої проблеми, по-перше, припускає сходження до витоків вітчизняних ідей у педагогічній науці та всебічне осмислення досвіду духовно-морального виховання. Загальновідомо, що увага до цієї проблеми надзвичайно посилилась в другій половині ХІХ століття в період «культурного вітчизняного ренесансу» з боку прогресивних діячів: педагогів, філософів, психологів, літераторів.

Мета статті. Довести що саме в другій половині ХІХ – початку ХХ століття працями та ідеями видатних мислителів сформувався той ідеал високо духовної і широко освіченої особистості, до якого слід було прагнути, спираючись на систему загальнолюдських пріоритетів. У другій половині ХІХ століття виникає і розвивається система недільних шкіл, яка, як відзначає ряд дослідників, дозволила ґрунтовно підійти до проблеми духовно-морального формування людини. У цих школах формувалося розуміння цінності освітньо-виховного процесу, усвідомлювалася його значимість для розкриття духовного і морального потенціалу окремої особистості. Одним з таких осередків духовного виховання стає школа Х.Д. Алчевської.

Результати досліджень. Видатний історик Слобожанщини Д.П. Міллер, професор Харківського університету, у статті присвяченій

© Н.В. Фрадкіна, 2013